

BARTHA ESZTER

„Én csalódtam ebben a kapitalizmusban”

A munkástudat fejlődése az NDK-ban és Magyarországon
a rendszerváltás után*

A rendszerváltás munkásszemmel

1989 eufórikus hangulatában kevesen hitték volna, hogy nemcsak a „létező szocializmusban” lehet csalódní, hanem a kapitalizmusban is. Ha viszont megnézzük a magyarországi rendszerváltás húszéves „mérlegét”, akkor egyértelműen megállapíthatjuk: mára igencsak elhalványult az egykori eufória, és a rendszerváltó értelmiség nagy része is elismerte, hogy nem egészen így képzelte el a demokratikus Magyarországot és az 1989-ben remélt jóléti kapitalizmust.¹ A kelet-európai államok, miután kudarcot vallottak a szocialista modernizációs kísérlettel, a kapitalizmus visszaállításában újabb reményt láttak arra, hogy utolérhetik a fejlett nyugat-európai technológiát és az ott látott életszínvonalat. A rendszerváltó országok egyszerre akarták elérni a nyugati jólétet, és fenntartani az általános foglalkoztatottságot és a szociális biztonságot.² Az átmenet sikerét úgy kívánták előmozdítani, hogy átveszik a nyugat-európai politikai intézményeket, és bevezetik a piacgazdaságot.

A kapitalizmushoz fűződő illúziók legtisztábban a *transzitológiai* elméletben fejeződtek ki, amely konkrétan és rövid időn belül előirányozta a Nyugat-Európa-hoz való felzárkózás, az „utolérés” sikerét. Az elmélet

* A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A legújabb szakirodalomból lásd LÁKÍ László: *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009; RIPP Zoltán: *Eltékozt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009; SZALAI Erzsébet (szerk): *Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája*. MTA PTI, Budapest, 2009. Digitális Archivum <http://mek.oszk.hu/07700/07795>

² Így foglalta össze Christopher G. A. Bryant és Edmund Mokrzycki a rendszerváltozáshoz fűződő kelet-európai illúziókat: uőik: *The New Great Transformation? Change and Continuity in East Central Europe*. Routledge, London, 1994.

nemcsak szükségszerűnek – és természetesen kívánatosnak – tekintette a kapitalizmus visszaállítását, hanem a gazdaságpolitika ideológiai támaszául is szolgált. Nem véletlenül vonult be a neoliberalizmus diadalmenetben a rendszerváltozás utáni Kelet-Európába; ezt szó szerint érthetjük, annyira zökkenőmentesen vette át a korábbi marxista ideológia helyét a kelet-európai *mainstream* akadémiai és politikai diskurzusban. Igaz, létezett egy szűk értelmiségi kör, amely már a rendszerváltás idején figyelmeztetett arra: az „utolérő fejlődés” illúzió. Nem a kommunista hatalomátvétel „okozta” Kelet-Európa gazdasági leszakadását a Nyugattól, ellenkezőleg: a szovjet kommunisták – a sztálini ideológiai fordulat után – mindenáron a Nyugat utolérésére törekedtek...³ Kritikájuk szellemi előzményei az Immanuel Wallerstein által alapított világrendszer-iskolára nyúlnak vissza. A világrendszer-elmélet egyik jeles képviselője, Andre Gunder Frank már egy 1977-es elemzésében megállapította, hogy a szocialista országok gazdaságilag egyre nagyobb mértékben függenek a kapitalista centrumtól, és megjósolta, hogy be fognak tagozódni a kapitalista világrendszerbe, mert csak így tarthatják féken az elidegenedett munkástömegeket.⁴ A rendszerváltozás után a dél-amerikai tapasztalatokon „edződött” Frank megint csak arra figyelmeztetett, hogy a volt szocialista régió, különösen a Szovjetunió nagy része – ahelyett, hogy „felzárkózna” a fejlett kapitalista országokhoz – teljesen periferezálódhat, s ennek társadalmi-politikai következményei beláthatatlanok: egyes társadalmi rétegek teljes leszakadása, az etnikai-nemzeti ellentétek kiéleződése, populisták diktatúrák hatalomra kerülése és újabb területi háborúk. Mindez növelheti a kapitalista centrumban a xenofóbiát és a Kelettől való elzárkózási hajlamot.⁵

A rendszerváltás húszéves mérlege – ha nem is igazolja teljesen a Frank által festett pesszimista képet – mindenesetre rávilágít az „utolérő fejlődés” illuzórikus természetére. Miképp lehetett a tranzitológia mégis a rendszerváltás elmélete, és miért hittek a kelet-európai állampolgárok milliói abban, hogy ha a kapitalizmust választják, akkor azzal egyúttal a Nyugaton látott fogyasztói társadalomra és életszínvonalra is igent mondanak? Húsz év távlatából természetesen könnyű azt mondani, hogy a rendszerváltó értelmiségiek (vagy egyes csoportjaik) „félrevezették”

³ Ezt az elképzelést Magyarországon a rendszerváltás időszakában a Baloldali Alternatíva Egyesület képviselte a legnagyobb tudatossággal, elméleti folytatását pedig az 1989-ben alapított *Eszmélet* folyóiratban találta meg.

⁴ Andre Gunder FRANK: Long Live Transideological Enterprises! *Review*, 1977/1.

⁵ Andre Gunder FRANK: Economic Ironies in Europe: A World Economic Interpretation of East-West European Politics. *International Social Science Journal*, 1992/2.

a dolgozó embereket, akik a diktatúrában felnőve, úgymond, megszokták, hogy mások gondolkodjanak helyettük. Csakhogy ez a magyarázat – amellett, hogy az összeesküvés-elméletekre hajaz – olyan hatalmat tulajdonít az értelmiségnek, amivel az még a „létező szocializmus” végóráiban sem rendelkezett. Jóval a rendszerváltás előtt működtek Magyarországon ellenzéki értelmiségi körök, amelyek hatása messze nem ért el a „dolgozó tömegekig”. És volt még egy nagy különbség: ahogyan a lengyel Szolidaritás példáján láthatjuk, az ellenzéki értelmiség eredetileg nem a kapitalizmus visszaállításának programjával lépett fel, hanem egy „harmadik útban”, a demokratikus szocializmusban gondolkodott.

1989 azonban csalódást okozott mind az ortodox vagy „dogmatikus” kommunistáknak – akik korábban hitték és hirdették: a munkások a magukénak érzik a „munkásállamot” –, mind pedig azoknak a baloldali ellenzékieknek, akik arra számítottak, hogy a munkások a saját kezükbe veszik majd a forradalmat, és nem engednek meg egy kapitalista restaurációt. A munkásosztály egész Kelet-Európában politikailag passzív maradt, s ez megpecsételte a demokratikus szocializmus sorsát. A passzivitás a munkások későbbi sorsára is kihatott: aki ma „munkásosztályról” beszél, az kockáztatja, hogy „dogmatikus marxistának” tartsák, függetlenül attól, hogyan értelmezi az osztályfogalmat. A kelet-európai munkásosztály nemcsak létszámában zsugorodott össze, hanem politikai súlyából is sokat veszített; erre vall, hogy a választásokon már egyetlen párt sem tekinti feladatának, hogy megszólítsa a munkásokat.

Ha társadalomtörténetileg vizsgáljuk meg ezt a korszakot, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkások politikai veresége korántsem csak Kelet-Európában következett be; ellenkezőleg: Kelet-Európa csatlakozott „megkésve” ahhoz a történelmi folyamathoz, amelynek eredményeképpen a fejlett kapitalista országokban jelentősen lecsökkent a „klasszikus” nagyipari munkásosztály létszáma és politikai befolyása. Nagy-Britanniában a filmtörténetből is jól ismertek a hagyományos iparágak leépítésének társadalmi-emberi következményei (gondolok itt az olyan filmekre, mint az *Alul semmi* vagy a *Billy Elliot*). A rendszerváltozás után Magyarországon is készültek olyan filmek, amelyek felszínre hozták a kapitalizmushoz fűződő illúziók szétfoszlását és a rendszerváltásnak azt a munkástapasztatát, amelyről a „véleményformáló” médiumok jelentős része nem akart tudomást venni – hiszen ez megkérdőjelezte volna azt a legitimációs ideológiát, hogy a kapitalizmus visszaállítása mindenképpen elkerülhetetlen, sőt kívánatos volt Kelet-Európában. Példaként említhetem Schiffer Pálnak a székesfehérvári Videoton-gyár munkásairól készült dokumentumfilm-sorozatát vagy Almási Tamás Ózd-sorozatát.

Pedig a kelet-európai társadalomtörténet korántsem elhanyagolható kérdése: mi történt a szocialista iparban dolgozó, klasszikus értelemben vett „munkásosztállyal”, amely a legnagyobb társadalmi réteget alkotta a rendszerváltás előtt, és az államszocialista rezsimnek legfőbb társadalmi bázisát adta. Az egykori szocialista munkásosztály kétszeresen is rosszul járt a régió historiográfiájában: az államszocializmus idején az állampárt erőltette rá legitimációs ideológiáját, a rendszerváltás után pedig a bukott rezsimmel azonosították. Sőt, sok közgazdász szemében – akik néha éppen olyan dogmatikus tanná avatták a neoliberalizmust, mint korábban a kommunisták a tervgazdaságot – a „létező szocializmusból” örökölt munkások voltak a jól működő piacgazdaság kerékkötői, akik, úgymond, nem képesek alkalmazkodni a posztindusztriális társadalom kihívásaihoz, hiányzik belőlük az új rendszerben megkövetelt kezdeményező-készség és rugalmasság, és elvárják, hogy az állam tartsa el őket. A „munkásosztály” mint fogalom pedig minden értelmiségit kínosan emlékeztetett a kommunista legitimációs ideológiára, amely az 1980-as évekre már nemcsak az értelmiség, hanem a munkások körében is hitelét veszítette.

A fenti okok miatt kevés elméleti kísérlet történt a szocialista munkásosztály társadalmi átalakulásának megragadására. A magyar szakirodalomban Szalai Erzsébet állított fel egy kettős modellt a munkásság átalakulásának ábrázolására.⁶ A modellben megkülönbözteti a hazai szektorban, jobbra lemaradt infrastruktúrában dolgozó, sokszor „bedolgozó”, feketén alkalmazott, kiszolgáltatott helyzetben levő, „buheráló” munkásokat a multinacionális vállalatok jobban fizetett, bejelentett, és így előnyösebb helyzetben levő alkalmazottaitól. Szalai Erzsébet ugyanakkor hangsúlyozza a munkásság erősen differenciált jellegét és a hazai szakszervezetek gyengeségét mint két olyan faktort, amely jelentősen megnehezíti a munkásság „tudatos” osztályformálódását – és természetesen egy egyseges érdekképviselő kialakítását.

A pontos modell megalkotását nehezíti, hogy nagyon kevesen végeztek történeti igényű empirikus kutatásokat a munkásokról.⁷ Kelet-Európá-

⁶ SZALAI Erzsébet: Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, 2004/9.

⁷ A magyar szakirodalomból lásd H. SAS Judit: *Szubjektív történelem 1980–1994*. MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1995; TÁBORI Zoltán: *Vasmű*. Sik Kiadó, Budapest, 1998. A német antropológiai kutatások közül kiemelem: REGINA BITTNER: *Kolonien des Eigensinns. Ethnographie einer ostdeutschen Industrieregion*. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1998; uő: *Rund um die Uhr – ostdeutscher Arbeiteralltag im Kraftwerk Elbe. Zeitschrift für Volkskunde*, 2000/96.; uő: *Der kleine Mann – Paradoxien und Ambivalenzen einer ostdeutschen Arbeiterfigur vor und nach der Wende*. In: Renate HÜRTGEN–Thomas REICHEL (szerk.): *Der Schein der Stabilität: DDR-Betriebsalltag in der Ära Honecker*. Metropol-Verlag, Berlin, 2001; JENNY RICHTER–Heike

ban kevesen foglalkoztak ezzel a témával a rendszerváltás után, a nyugati kutatókat pedig főleg az foglalkoztatta, hogyan és miért bukott meg a demokratikus szocializmus programja, miért nem volt jelentős munkásellenállás a kapitalizmus visszaállításával szemben, és ahol mégis volt ellenállás (például a doni bányászsztrájkok és tüntetések), ott bizonyult eredménytelennek a munkások tiltakozó akciója.⁸ A munkásoknak a kapitalizmusba való beilleszkedése már kevésbé volt érdekes a kutatóknak, így keveset lehet tudni arról, valójában hogyan élte meg a rendszerváltozást az ipari munkásság, amely a társadalom legnagyobb csoportját alkotta a „létező szocializmus” idején. Ha csak a megszűnt álláshelyek statisztikáját nézzük, nehezen vitatható, hogy a szocialista munkásszám nagy része a vesztesek közé tartozott, de a keresetek vonatkozásában még azok is „lemaradtak” a középosztály felemelkedő rétegeitől (menedzserek, a pénzügyi és a kereskedelmi szektor vezető alkalmazottai, az új tőkések stb.), akik meg tudták őrizni ipari állásukat. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a „létező szocializmus” idején ez másképpen volt: akkor a munkások nagy része életkörülményeit tekintve beleszámíthatta magát a szocialista középosztályba.

Tanulmányomban nem törekszem nagy elméletek felállítására, inkább adalékokat szeretnék nyújtani egy későbbi szintézishez.⁹ Módszertanilag ahhoz a rendszerkritikai antropológiai irányzathoz kapcsolódom, amelyet az olyan kutatók neve fémjelez, mint Michael Burawoy, Stuart Hall és Don Kalb. Egyfajta összehasonlító empirikus kutatás eredményeit szeretném ismertetni azzal a megjegyzéssel, hogy miközben a munkástéma sem preferált, összehasonlító elemzésekben végképp hiány mutatkozik. Ez azért is sajnálatos, mert így könnyen „nemzeti specifikumnak” lehet beállítani olyan jelenségeket, amelyek más rendszerváltó országokban is megfigyelhetők. Az összehasonlító vizsgálat lehetővé teszi a szélesebb perspektíva alkalmazását; erre egyébként a munkás-történetírásban európai viszonylatban is nagy szükség lenne. Marcel van der Linden nemrég megjelent könyvében javasolja a munkás-történetírás globalizálását,

Förster–Ulrich Lakemann: *Stalinstadt-Eisenhüttenstadt: von der Utopie zur Gegenwart: Wandel industrieller, regionaler und sozialer Strukturen in Eisenhüttenstadt*. Schüren, Marburg, 1997.

⁸ Lásd Michael BURAWOY–Pavel KROTOV: *The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry*. *American Sociological Review*, 1992/57.; Lewis SIEGELBAUM–Daniel WALKOWITZ: *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992*. Albany, 1995.

⁹ A kutatás szociológia doktori disszertációm része, amelynek témavezetője Somlai Péter. Itt szeretnék köszönetet mondani neki eddigi munkámhoz nyújtott szakmai segítségéért és biztatásáért, amikor elakadt a munka. Szintén köszönettel tartozom Szalai Erzsébetnek a hosszú és inspiráló beszélgetéseikért.

de erre a gyakorlatban még kevés példa van.¹⁰ Érdemes megjegyezni, hogy az európai munkástörténet-írás is erősen Nyugat-orientált: keveseknek jut eszébe, hogy legitimációs ideológia nélkül, történeti szempontból hasonlítsák össze a kelet- és a nyugat-európai országok munkástapasztalatát, vagy a rendszerváltás utáni nagy leépítéseket összevessék a fejlett kapitalista országokban korábban lezajlott ipari szerkezetváltással, az informatikai forradalomnak a klasszikus nagyipari munkásosztályra gyakorolt hatásaival. Így sokszor igazolást nyer az a civilizációs előítélet, hogy Kelet-Európa valamiképpen külön fejlődik Nyugat-Európától (kevésbé eufemisztikusan fogalmazva: menthetetlenül lemaradt), és a régió nagy társadalmi mozgásai nem illeszkednek bele az „európai” történelembe. Ez a felfogás viszont társadalomtörténetileg is kirekeszti Kelet-Európát a közös Európából.

Az összehasonlító kutatások segítségével objektívebb képet kaphatunk arról, valójában miben is állnak a különbségek a régió egyes országai, vagy akár a kelet- és nyugat-európai fejlődési trendek között, és mit lehet tenni a különbségek csökkentéséért. Tanulmányomban negyven keletnémet és negyven magyar életútinterjú tükrében vizsgálom a rendszerváltás munkástapasztalatát a gyárban és a mikrokörnyezetben, és ezen történelmi tapasztalatnak a munkások társadalmi-politikai tudatára gyakorolt hatásait.¹¹ Azért választottam a keletnémet–magyar összehasonlítást, mert a rendszerváltás előtt mindkét ország egyfajta jóléti szocializmust szeretett volna megvalósítani: vagyis az életszínvonal emelésével kívánták elnyerni a munkásosztály támogatását.¹² Cserébe politikai lojalitást vártak el a dolgozó „tömegektől” – az NDK-ban mindezt jóval diktatórikusabb és dogmatikusabb légkörben, mint a régióban a „legvidámabb barakknak” számító, liberálisabb Magyarországon. Kutatásom legfontosabb kérdései: hogyan éltek meg a munkások a „létező szocializmusból” a kapitalizmusba való átmenetet? Mik voltak a keletnémet és a magyar munkástapasztalat hasonlóságai és különbségei? Hogyan alakultak társadalmi-politikai attitűdjeik és a kapitalista rendszerhez való viszonyuk? Hogyan látják a munkások – a kapitalizmus tapasztalatával –

¹⁰ Marcel van der LINDEN: *Workers of the World: Essays Towards a Global Labor History*. Brill, Leiden, 2008.

¹¹ Az interjúkat 2002 és 2005 között készítettem.

¹² A két ország gazdaságpolitikájáról lásd FÖLDES György: *Az eladósodás politikai története 1957–1986*. Gondolat, Budapest, 1995; André STEINER: *Von Plan zu Plan: eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. Dt. Vrl.-Anst., München, 2004. A kádári munkáspolitikai alapvonalaihoz kitérő bevezetőt ad FÖLDES György tanulmánya: A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet*, 1993/19. A keletnémet és a magyar munkáspolitikai összehasonlításához lásd BARTHA Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba 1968–1989*. L'Harmattan, Budapest, 2009.

a rendszerváltást? Az utóbbi kérdéshez kapcsolódik egy, a mai szakirodalomban is vizsgált kérdés: mennyiben jelennek meg etnikai kontönsben az új egyenlőtlenségek, etnicizálódik-e az osztálytapasztalat?¹³

A kutatás helyszíne

A kutatás helyszínéül két szocialista mintavállalat, a győri Rába és jéna Carl Zeiss szolgált. Mindkét vállalat túlélte a rendszerváltást, igaz, jelentős szerkezetváltozással. A keletnémet Zeiss gyár a rendszerváltást követően átkerült a Treuhand kezelésébe. Az Oberkochenben székelő nyugatnémet Zeiss átvette a profiljába vágó optikai üzemeket, 3000 munkatárssal együtt. A városban rendezett nagy tüntetések nem tudták megmenteni a gyárat. Annyi engedmény született, hogy megalakult a Jenoptik, amely komoly állami támogatást kapott a munkahelyek megmentésére. A Zeiss élt a leépítés passzív eszközeivel (előnyugdij, bőkezű végkielégítés), és átképző tanfolyamok szervezésével igyekezett ellensúlyozni a tömeges elbocsátásokat. Így is drasztikus leépítésekre került sor az 1990-es évek elején: az üzemi tanács elnöke 16 000-re tette az elbocsátott dolgozók létszámát. A Jenoptiknál az interjúkészítés időpontjában 1200-an dolgoztak. Azt azonban nem tudjuk, mennyi munkahelyet sikerült végül megmenteni, mert a kiszervezett vagy eladott, önállósult stb. üzemek személyi állományáról nincs adat.

A Rábánál hosszabb ideig tartott a szerkezeti átalakítás. 1991-ben az állam megmentette az azonnali csődtől a vállalatot, és minisztériumi biztost nevezett ki az élére. Itt is alkalmazták a leépítés passzív eszközeit (korkedvezményes nyugdíj). Aktív eszközök alkalmazására (oktatás, átképzés) azonban nem került sor. A feleslegessé vált munkaerő problémáját egy külső körülmény segített megoldani: a rendszerváltozás után Győrbe települt multinacionális vállalatok, elsősorban az Audi, sok dolgozót vonzottak magukhoz az egykori állami vállalatoktól. 1997-ben részvénytársasággá alakították a Rábát, a leépülés azonban folytatódott. Az interjúk készítésének időpontjában 3000 dolgozója volt a vállalatnak, és további elbocsátásokról szóltak a hírek.

¹³ Ehhez lásd David Ost: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, Cornell University Press, 2005; Don Kalb: Beszélgetések egy lengyel populistával: globalizáció, osztály és átmenet – emberközelből. *Eszmélet*, 2009/82.; Theodora VETTA: Újjáéledt nacionalizmus versus európai demokrácia. Az „osztály” haszna az „identitásproblémák” megértésében a mai Szerbiában. *Eszmélet*, 2009/82.

Az interjúalanyok valamennyien negyven év felettiek voltak; így mindkét rendszerből volt munka- és élettapasztalatuk. Fele részüknek folytonos volt a munkaviszonya a két vizsgált vállalatnál; másik felüket a leépítések során elbocsátották. Mindkét mintába egyenlő számban kerültek be férfiak és nők. Az interjúalanyok között voltak fizikai dolgozók, művezetők, adminisztratív munkakörben dolgozók, volt szocialista brigádvezetők, párttagok és nem párttagok egyaránt.

Fejlődés vagy visszafejlődés? Az „átmenet” munkástapasztalata

Az interjúk kutatások mélyebb szintű elemzést tesznek lehetővé, mint a *survey* vizsgálatok, de ennek ára van: mindig felmerül a kérdés, mennyire általánosítható a tapasztalat, és mennyire adekvát az értelmezés. Esetünkben az összehasonlítás növeli a megbízhatóságot; a keletnémet és a magyar munkások között nem volt semmiféle érintkezés, vagyis a hasonlóságokat nem magyarázhatjuk azzal, hogy egy kis közösségre igazak, de azon kívül nem általánosíthatók. Ugyancsak kiemelem, hogy az interjúalanyok különböző műhelyekben, üzemekben dolgoztak: a Zeiss esetében az 1990-es évek elején kiszervezett Jenoptik dolgozóival is készíttettem interjúkat. Ezenkívül mindkét minta fele olyan munkásokból állt, akik az interjúkészítés előtt elvesztették munkájukat a gyárban, kordedvezményes nyugdíjba mentek, vagy egyéb okok miatt elhagyták a vállalatot. Tapasztalataik tehát igen vegyesek voltak, ami megint csak növeli az általánosíthatóságot. A gyár elhagyása után a munkások egyik mintában sem tartották a kapcsolatot kollégáikkal; a német mintában ketten tettek említést arról, hogy összejártak szintén elbocsátott barátaikkal, de a barátság mindkét esetben a speciális női osztályokban, az úgynevezett *Frauensonderklassé*kban formálódott, amelyeket az NDK-ban azért indítottak, hogy lehetővé tegyék a dolgozó nők továbbképzését, illetve növeljék a női káderek arányát a politikai és a gazdasági vezetésben. (Vagyis a német egyesítés után feltehetően nem a munkásszolidaritás működtette tovább ezeket a közösségeket, hanem a női szolidaritás egy speciális válfajáról van szó.) Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a gyártól megválni kényszerülő munkások minden kapcsolatot elvesztettek egykori munkahelyükkel; nem érvényesülhetett tehát az a hatás, hogy egy adott közösségben az emberek átveszik a többségi véleményt, és ez magyarázza a narratívák hasonlóságát.

Az életútinterjúk feldolgozása során arra törekedtem, hogy kiemeljem és rendszerezem azokat a témákat, amelyeket a legtöbben és a legna-

gyobb hangsúllyal említettek a két rendszer munka- és társadalmi tapasztalatának vonatkozásában. Tanulmányom keretei között nem támaszthatom alá valamennyi tézisémet megfelelő mennyiségű idézettel, és csoportokat sem tudok kialakítani. Csak olyan eredményeket mutatok be, amelyek általában jellemzőek a két mintára, illetve amelyek a legjobban kifejezik a keletnémet és a magyar tapasztalat hasonlóságait és különbségeit. A felhasznált idézetek így elsősorban nem a bizonyítás, hanem az illusztrálás célját szolgálják, hiszen terjedelmi okok miatt csak nagyon korlátozott számú interjúrészletet tudok bemutatni.

Ha a rendszerváltás közvetlen munkástanulmányát nézzük, akkor négy dimenziót jelölhetünk ki, amelyek mind a két mintában egyformán hangsúlyosak. Ezek a következők: 1. a gyári környezet, a termelés és a munkaszervezés változásai; 2. a munkanélküliség megjelenése – új tapasztalatként a „létező szocializmussal” való összehasonlításban, illetve a munkahely elvesztésétől való félelem formájában, amelyről azok a munkások is beszámoltak, akik még soha nem voltak munka nélkül; 3. az életszínvonal alakulása a rendszerváltás után; 4. a közösségi élet változása, a szocialista közösségek szétesése és az új rendszernek az emberi kapcsolatokra és a társas integrációra gyakorolt hatásai. Mivel a munkásoknál az emberi kapcsolatok megítélése a rendszerváltás után már közvetlenül kapcsolódik a kapitalizmus mint társadalmi rendszer kritikájához, ezt a dimenziót, az első három pont után, külön fejezetben tárgyalom.

A fejezet címe lényegében kifejezi a keletnémet és a magyar munkástanulmányt fő különbségeit. Miközben a magyarok túlnyomó többsége visszafejlődést, hanyatlást, a körülmények romlását tapasztalta az összes dimenzióban, addig a keletnémetek nagyarányú fejlődésről számoltak be mind a munkakörnyezet, mind pedig a lakóközösség (városkép, infrastruktúra, zöld technikák, az ipari szennyezés nagymértékű csökkenése stb.) vonatkozásában. A magyar munkások a legjobb esetben stagnálóknak látták az életszínvonalukat, a többség azonban úgy vélekedett, hogy családjának anyagi helyzete kisebb vagy nagyobb mértékben romlott a rendszerváltás óta eltelt években. A keletnémet interjúalanyoknál fordított volt ez az arány: túlnyomó többségük úgy ítélte meg, hogy javult – sőt sok esetben jelentősen javult – családjuk életszínvonala, és csak nagyon kevesen érezték úgy, hogy anyagilag veszítettek a rendszerváltozással. A másik két dimenzióban hasonlóan negatív élményekről számoltak be mind a keletnémet, mind pedig a magyar interjúalanyok.

Ha részletesebben nézzük meg a dimenziókat, akkor a munka világának átalakulása mutatja a legnagyobb ellentmondásokat. A gyárat ugyanis hasztalan – legalábbis a munkások szemében hasztalan – privatizál-

ták: idő vagy befektetés hiányában, de ők még nem sokat éreztek a multinacionális vállalati fejlesztések áldásaiból, és ha Szalai Erzsébet felosztását használjuk, akkor sokkal inkább azonosultak a hazai szektor „buheráló” munkásaival, mint a betelepült nyugati óriáscégek alkalmazottaival. Ezt az ellentétet remekül példázza az Audi- gyárral szembeni általános ellenérzésük: amikor az Audi betelepült Győrbe, és megvette a Rába által építtetett nagy üzemcsarnokot, akkor nemcsak elszípkázta a Rába legjobb szakembereit, hanem jelentős adókedvezményeket is kapott, amit a Rába munkásai különösen igazságtalannak éreztek annak fényében, hogy az ő vállalatuk nem tudott fejleszteni. Egy későbbi kutatás során érdemes lenne megvizsgálni, mennyire általános ez a tapasztalat.

Ha ismétlődő elemeket keresünk a Rába-történetekben, nagyon könnyen találhatunk ilyeneket. A gyár 1989 utáni történetéhez – és különösen a privatizációhoz – az összes interjúalany a szétesés, a leépülés, a fokozatos elszegényedés és a tönkremenetel fogalmait társította. Ha összegezni akarjuk a történeteket, a szocializmusból a kapitalizmusba vezető út egyértelműen a hanyatlás narratívája. Az elbeszélések tipikusan szembeállították a Vagongyár régi dicsőségét, munkahelyüknek a régi rendszerben élvezett szakmai és anyagi presztízsét az 1990-es évek lepusztuló vállalatával, ahol a külső gyáregységeket és a gyár központi telephelyét eladták, a belső üzemeket és a termelést leépítették. Mindegyik interjúban szerepelt a gyár „széthordása”; az eladásokat az interjúalanyok nemcsak az óriásvállalat leépülése miatt nehezményezték, hanem azért is, mert az így szerzett jövedelmeket nem forgatták vissza a termelésbe, nem fejlesztették az elavult technológiát és a régi infrastruktúrát. Judit történetét¹⁴ azért idézem, mert megtalálhatók benne a munkások által konstruált Rába-történetek legfontosabb közös elemei: „Régen az dicsőség volt, a Vagongyárban dolgozni. Én olyan büszke voltam, amikor engem tizennyolc éves koromban az apám ide bevezetett, hogy én a nagy Vagongyárban... aztán most itt vagyok. Aztán ha elküldenek, akkor nem is tudom, mi lesz. Újságot kihordani, takarítani... hát sajnos ez van. És ez olyan borzasztó. Ráadásul későn mentem férjhez, elsős a kislányom, harmadikos a fiam. Ha csak mi ketten lennénk a férjemmel, nem lenne olyan rossz. De nekem taníttatni kell, ráadásul mind a kettő kitűnő tanuló, ami a legnagyobb problémám, mert így mind a kettőt taníttatni kell, mert hát azt nem hagyom, hogy ne tanuljanak. 100–110 ezer Ft az összjövedelmünk, a férjem a Vagongyárban hasonló jól keres. A kollégáim mind járnak takarítani. Igaz, ők egyedülállók, nincs férjük, de

¹⁴ Az interjúalanyok keresztnévét megváltoztattam.

mind járnak takarítani. (...) Akkor én lány voltam, azért az lényeges különbség, hogy akkor nem volt családom, nem volt ez a bizonytalanság, mint most. Akkor nem volt ilyen, hogy nem tudom, másnap kell-e jönni, vagy sem. A Vagongyár egy biztos hely volt, a szomszédok irigyeltek, hogy könnyű nektek, ti a Vagongyárban vagytok, ott jól kerestek. A Vagongyárban lényegesen jobb volt akkor a kereset. Nem voltak ilyen különbségek, mint most. Meg munka és munka között sem voltak akkora különbségek. Akkor egy vezető nem keresett tízszer annyit, mint egy dolgozó. A vezérigazgató keresett hatszor többet, mint egy munkás. De ma ennek a többszörösét kapják. Csak azt látná az ember, hogy jobban megy az üzem. De sajnos nem ez van. Kevés az import, nincs megrendelés. Egy hónapon belül másodsorra állították le a motorgyárat. Akkor ez mit jelent? Hogy a jövőkép ennyire jó? Csak be ne zárjanak bennünket. Valami nagyon nagy baj van itt, csak nem tudom, mi, mert én kisember vagyok. Hetente küldik el az embereket, csökken a létszám, és az összes kihatása.” (Judit, 50.)

A magyar munkások – Judithoz hasonlóan – nosztalgiával idézték fel a Rába fénykorát. Elmondták, hogy „régén” mindenki ismerte a Vagongyárat nemcsak a városban, hanem országosan is, és rangot jelentett, ha valaki ott dolgozott. A munkahely presztízse a fizetésekben is megmutatkozott: a legtöbb interjúban a munkások életszínvonalának csökkenése szervesen összekapcsolódott a gyár hanyatlásával. A magyar elbeszélések másik sajátossága, hogy szorosabb személyes kapcsolatot feltételeznek a gyár és a munkások között, mint a németek. A Rába-gyár rendszerváltás utáni hányattatásai – a keleti piacok elvesztése, a nagy leépítések és a modernizálás elmaradása – sok esetben, mint Juditnál, átcsapnak a személyes életút leírásába, ami arra mutat, hogy a struktúraváltást sokan olyan veszteségként élték meg, amely nemcsak a gyárukat értékelte le, hanem őket, a munkásokat is: „Szerintem minden maradt a régiben, a szemlélet, a munkaszervezés, az nem változott semmit a harminc év alatt, az biztos. Talán egyedül változott a szerszámellátottság. De a gépek... Én például ezen a gépen voltam ipari tanuló. Mondtam, majd velem együtt ki lehet dobni a roncstelepre.” (Katalin, 49.)

A németeknél nem találunk ilyen típusú nosztalgiát a régi Zeiss-gyár iránt. Igaz, ha magát a gyárat nézzük, a megszólalóknak nem volt okuk panaszra: a megmaradt egységekben komoly fejlesztéseket hajtottak végre, teljesen átépítették és modernizálták az üzemeket, behozták a fejlett technológiát, versenyképes fizetést és jó munkakörülményeket biztosítottak azoknak a Zeiss-dolgozóknak, akiket átvett a nyugatnémet Zeiss-vállalat, illetve a Jenoptik (a menza modernizálása, a higiéniai he-

lyiségek felújítása, a törzsidő mellett rugalmas munkaidő, üzemi tanács). Jénában a Zeiss-gyárat a város egyik legjobb munkaadójának tartották; és ez az elégedettség az interjúkban is tükröződött: „1991 végén elbocsátottak. Pár hónap múlva elhelyezkedtem egy szupermarketben, hét évig dolgoztam ott, üzletvezető-helyettes voltam. Jött egy főnök, akivel nagyon nem jöttem ki, meg én nem is vagyok az a típus, aki mindent lenyel. Erfurtból jött eredetileg, de aztán kiment Nyugatra, és utálta az Ossikat. Nem tetszett neki, hogy egymás között olyan jól megértjük egymást, és olyan családias a hangulat. Minden alkalmat megragadtam, hogy belém kössön. És akkora szerencsém volt, hogy 1999–2000-ben volt egy konjunktúra, a Zeissnél kerestek embereket, és az a csoportvezető is ott volt az interjún, akinek az osztályában végeztem. Akkora szerencsém volt, hogy a képzésről egyenesen a gyárba kerültem, és most már határozatlan idejű a szerződése. Ez a legnagyobb szerencse, ami velem történhetett. Szerettem én a szakmámat, és a Zeiss az egyik legjobb munkaadó Jénában, mindenki szerencsésnek mondhatja magát, aki ott dolgozik. Ez az én véleményem.” (Carola, 52.)

Ha a címben feltett kérdésre akarunk válaszolni, akkor a németek a munka világában a fejlődést, a magyarok pedig elmondásuk szerint inkább a visszafejlődést, vagy legalábbis a remélt beruházások elmaradását tapasztalták. Az elégedetlenség a munka jutalmazásában is tükröződött, sőt, azt mondhatjuk, hogy itt mutatkozott meg a legmarkánsabb különbség a keletnémet és a magyar munkástapasztalat között. Míg a magyaroknak a legsúlyosabb csalódást az jelentette, hogy a rendszerváltozás után nemhogy javult volna az életszínvonal, hanem éppen ők, a munkások szorultak ki a középosztálybeli fogyasztásból, addig a németek tulajdonképpen keveset foglalkoztak a két rendszer alatti fogyasztás összehasonlításával. Ezt természetesen indokolhatja az a különbség, amit az egyik német interjúalany egyszerűen így fogalmazott meg: „Ha anyagilag nézi, akkor itt ma mindenkinek jobban megy.” (Peter, 58.) De kiterjeszthetjük úgy az érvelést, hogy a keletnémetek másféleképpen csalódtak a kapitalizmusban, mint a magyarok; erre a különbségre a következőkben még visszatérek.

Az elmondott történetek alapján a magyarokat három csoportba osztjuk. Az első csoportba tartozók úgy ítélték meg, hogy nem léptek ugyan előre, de tartani tudták a korábbi életszínvonalukat. Igaz, ebben a csoportban csak olyanok szóltak meg, akiknek már nem kellett gyermekeiket támogatniuk; vagyis a háztartás helyzetét megkönnyítette, hogy kevesebb eltartott volt a családban, mint korábban. A második csoportba azokat soroltam, akik azt mondták, hogy többet engedhettek meg ma-

guknak a Kádár-korszak idején, mint ma. Ide tipikusan olyan emberek tartoztak, mint Judit: mindkét szülő keresett ugyan, de eltartott gyermekek voltak a háztartásban. A csoportban explicite is sokan panaszkodtak, hogy számukra egyre nagyobb gondot jelent a „középosztálybeli” fogyasztási szintet fenntartani, és úgy érzik, hogy anyagilag csúsznak lefelé. A harmadik csoportba azok kerültek, akiknek a rendszerváltás után különösen súlyos életszínvonal-csökkenést kellett elszenvedniük, és gyakorlatilag a mindennapi megélhetésért is meg kellett küzdeniük. Ide soroltam az egyedülállókat, illetve azokat, akiknek egy keresetből kellett eltartaniuk munka nélküli vagy kiskorú családtagjaikat. Ennek a csoportnak a helyzetét az alábbi interjúrészlet szemlélteti: „Régebben nem volt gond elmenni egy moziba, mert annak idején a pénztárcánk bírta. Pedig akkor se kerestem olyan hű de nagyon jól. Most viszont az anyagi helyzetem nem teszi lehetővé, hogy ezt az egy gyereket normálisan neveljem. 100 ezer Ft-ért akarnak egy tablót csinálni. A szívbjaj kerülget. Az, hogy az egyik gyerek szülei mindent megengedhetnek maguknak, a másiknak meg felkopik az álla. Borzalmas. Éttermi ebéd, menü, eljuttottam arra a szintre, amire én soha nem gondoltam volna, hogy napokig nem eszek főtt ételt, hogy ne lássa a gyerek, hogy nincs pénzem, hogy ketten együnk. Gratulálok az államnak. Én ennyit tudok csak mondani. Hát ha ezt jelentette a rendszerváltás, én lehet, hogy vissza akarok menni a múltba. Mert ott volt biztonság, most is azt mondom.” (Zsóka, 51.)

A német mintában senki nem számolt be arról, hogy napi megélhetési gondjai lennének. Ettől függetlenül persze a fogyasztás ott is kialakított egy új hierarchiát az emberek között – élesebbet annál, mint amit a honeckeri egyenlősítő politika idején megszoktak. Mindegyik német interjúalany érintette az emberek közötti anyagi egyenlőtlenségek növekedését, és általában sajnálattal emlegették, hogy a munkanélküliek szinte automatikusan kiesnek a társaságból, mert nem tudják fizetni azokat a szórakozásokat, amelyeket a többiek megengedhetnek maguknak (éttermek, sport- és egészségközpontok, wellness-, sporttevékenységek, nyaralások stb.). Ha a családban az egyik fél keresett, akkor a háztartás helyzetét még jónak látták az interjúalanyok. A német mintában is az egyedülálló munkanélküliek, illetve a gyermeküket egyedül nevelő szülők voltak a legnehezebb anyagi helyzetben: ők a többiekhez képest különösen depriváltak érezték magukat.

A munkanélküliségtől való félelem mindkét mintában nagy szerepet kapott. Itt is megfigyelhetünk azonban egy különbséget. A magyar munkások elsősorban egzisztenciális okok miatt attól féltek a munkanélküliségtől. Különösen a munkásnők tartottak attól, hogy elbocsátás ese-

tén nem tudnak újra elhelyezkedni, legalábbis legálisan nem – erre pedig szükség volt a nyugdíjjogosultság miatt. Természetesen a németek is beszéltek a munkanélküliség anyagi vonatkozásáról, de sokkal jobban hangsúlyozták annak lelki hatásait – elsősorban abban az értelemben, hogy a munkanélküli a társadalomból és a korábbi kisközösségekből is kirekesztődik, elszigetelődik, társas kapcsolatai leépülnek. Az interjúalanyok olyan esetekről is beszámoltak, amikor munka nélküli családtagjuk depressziós lett, és végül öngyilkosságba menekült. Míg a magyarok többségének az új rendszerben talán az volt a legfájdalmasabb tapasztalata, hogy az életszínvonala csökkent, addig a németek a legszívesebben a munkanélküliséget küszöbölték volna ki az új, kapitalista rendszerből – illetve a munkanélküliség megszüntetését jelölték meg mint az állam legfontosabb feladatát. A biztonság elvesztése számukra nem anyagi, mint a magyar mintában (ahol sokan elmondták: rettegnek attól, hogy nem tudják fizetni a számláikat, és előbb vagy utóbb az utcára kerülnek), hanem abban, hogy munkanélküliként elveszítik korábbi kötődéseiket, teljesen magukba zárkoznak, és képtelenné válnak a normális életre. Ezt az alábbi idézet is jól illusztrálja: „A férjem nem tudta feldolgozni a rendszerváltást. Teljesen passzívvá vált – depresszió. Nem tudott megbirkózni az új helyzettel. Nem az én hibám, ami történt. Mindent megpróbáltam, de nem tudtam neki segíteni. Nem hibáztatom magam. Vissza akartam jönni Jénába, itt voltak a barátaim. Ő Hamburgban maradt, találkoztunk még néhányszor, azt mondta, ő is visszaköltözne, de másfél éve meghalt. Nem, nem a depresszió... öngyilkos lett. Nem az ő hibája... nem tudott újra talpraállni a csőd után, sehol nem találta a helyét.” (Dora, 56.)

Dora történetét – éppúgy, mint Zsóka kifakadását – nem lehet egyedinek tekinteni. A német mintában többen számoltak be hasonló esetekről: elsősorban a férfiakat veszélyeztette a hosszú távú munkanélküliség, de nők is beszéltek arról, hogy mennyire nehéz volt „átvészelniük” a munkanélküliség időszakát, még akkor is, ha egy kereső férj és szerető család állt mögöttük. A mintában megszólaló nők, akik már voltak munkanélküliek, mind megpróbáltak kialakítani vagy fenntartani egy közösségi hálót: Tupperware-cikkek forgalmazásával, Avon-termékek árusításával, vagy régi barátnőik és egykori tanuló társaik hálózatán keresztül. Egyesek tudatosan is megfogalmazták: keresték az alkalmat arra, hogy társaságban legyenek, és ne veszítsék el korábbi társas kapcsolataikat. A férfiak nagyobb sebezhetőségét többek között az is magyarázza, hogy nekik kevésbé állt rendelkezésre hasonló, munkahelyen kívüli „network”: mindössze egy édesanya említette, hogy munka nélküli fia tagja egy szín-

tén munkanélküliekből álló, önszerveződő csoportnak, amely nemcsak gyakorlati segítséget ad a tagoknak (szolgáltatások cseréje), hanem barátságok és kisebb közösségek is formálódnak a hálózat tagjai között.

„Ma mindenki magányos harcos”: az egyén és a közösség viszonyának változása

Az emberi kapcsolatok dimenziója – ahogyan fent jeleztem – azért érdekel külön tárgyalást, mert elválaszthatatlan az új rendszer kritikájától. Szeretném hangsúlyozni, hogy itt közös tapasztalatokról van szó: mind a keletnémetek, mind pedig a magyarok hasonlóan vélekedtek a szocialista közösségekről és a kapitalizmusnak az emberi kapcsolatokra gyakorolt hatásairól. Ha összegezni akarjuk az életútinterjúk idevágó részleteit, akkor kijelenthetjük: valamennyi interjúalany elismerte, hogy a „létező szocializmus” sokkal közösségibb rendszer volt, mint a kapitalizmus. Mit értettek ezen? Ezt két interjúrészlettel szeretném illusztrálni. „Akkor más volt a közösség, azt mondják, az a szocialista brigád, az ilyen látvány, meg akármilyen kommunista, nem, énszerintem nem, most nem lehetne egy ilyet megszervezni, hogy menjünk el együtt, meg kimentünk óvodákba is dolgozni társadalmi munkában, *én nem sírom vissza azt az időt, mert az se volt prima, de más volt az emberek egymáshoz való viszonya, kötődése.*¹⁵ Most abszolút nem törődnek egymással, fásultak, más kor van, más stílus van, más szellem. Mindenki azt mondja, nem volt az olyan rossz, pincébe jártunk, borozni, szalonnát sütni, könyvtárba mentünk, voltak ilyen eminens könyvtári tagok, én is az voltam, nagyon szeretek olvasni. Volt a brigádnapló, szépen kidíszítettük, előadások, a szocializmust terveztük, erre emlékszem [nevet], mozi... Nem volt az rossz, a közösség akkor teljesen más volt, jó, volt az a sok marxizmus, de azt nem vettük ám olyan komolyan. *Láttuk az egész értelmetlenségét, hát nem lehetett minket se mindennel bevetni.*¹⁶ A munkásörtség, az nagyon taszított engem, pedig voltam ifjúgárdista. A második évben aztán nem vállaltam. Nem hitte el az ember... szóval, nem hitte el.” (Katalin, 49.)

A munkások többsége világosan megfogalmazta, mit értett „kollektíván”: a kollégák rendszeresen összejártak, sok volt a munkaidőn kívüli program (tánc, mozi, családlátogatás, tekézés, közös nyaralás), jól is-

¹⁵ Kiemelés tőlem. – B. E.

¹⁶ Kiemelés tőlem. – B. E.

merték egymás magánéletét, családját, megosztották egymással a problémáikat, és több együttérzésre, segítségre számíthattak a másiktól, mint az új, versenyszellemű társadalomban. Említhetem itt a szocialista brigádmozgalmat, amire az interjúalanyok szeretettel emlékeztek vissza, de a lakóhelyi „panelközösségeket” is sokan hiányolták, amelyeket szintén felszámolt a rendszerváltozás. Sokan elköltöztek, kevésbé lett „divat” törődni a szomszédal, mindenkit csak a saját gondja-baja érdekelt, nem volt kedve és ideje foglalkozni a másikkal – legalábbis a legtöbben ezzel magyarázták a szocializmusból örökölt közösségek szétesését. Sokan kiemelték az anyagi különbségek megjelenését. Akik tehetik – úgymond –, megnézik, milyen társaságba járnak: a németek például a dolgozók és a munkanélküliek közötti ellentétet emlegették, de a magyarok is elmondták, hogy az iskolában már elkülönülnek egymástól a tehetős és a szegény családokból jövő gyerekek. „Régen egyenlőbbek voltak az emberek, és sokkal intenzívebb volt a közösségi élet” – foglalhatjuk össze a „létező szocializmus” közös, pozitív tapasztalatát.

Hasonlóan közös, ámde negatív tapasztalat volt az új rendszerben előszeretettel ösztönzött versenyszellem és individualizáció, az egyén szerepének túlhangsúlyozása a közösséggel szemben. Érdeemes elgondolkodni azon, hogy az interjúalanyok szerint az ilyen mértékű individualizáció nemcsak a kisközösségeket, hanem a szélesebb társadalmi együttélést is veszélyezteti. A németek „könyöklő társadalomról” beszéltek, de ugyanez a kritika – a szolidaritás hiánya, a közösségi értékek visszaszorulása, a társadalmi bizalom megfogyatkozása – a magyar interjúkban is megjelenik. Ahogyan az alábbi interjúrészletből is látjuk, itt megfogalmazódott egy határozottan rendszerkritikus álláspont: „Ma nem is akarják, hogy egy munkahelyen ilyen közösség legyen. Beszélnek ugyan csapatszellemről, de a cél az, hogy versenyeztessék az embereket, vagyis egymás ellen dolgozzanak, ne egymásért. Egy célért dolgoznak ugyan, de mindenki a magáét hajtja, vagyis önmagából kell kihoznia a maximumot. Én azt mondanám, hogy ma egyértelműen rosszabbak az emberi kapcsolatok, mint az NDK-ban annak idején. Mindenki csak a maga munkáját, a maga érdekeit nézi, csak arra koncentrál, hogy a sajátját teljesítse. Mindenkit annyira lefoglálnak a saját dolgai, hogy a másik problémái nem érdekesek a számára. Én ezt rossznak tartom. És azt hiszem, ez tulajdonképpen ebből a rendszerből fakad. Ma mindenhol hallja, ahogy mondják: könyöklő társadalom, mert mindenkinek saját magának kell kiverekedni a helyét a társadalomban. A másikat félre kell tolni, hogy az ember maga előrejusson, vagy hogy érvényesüljön. És erre rengeteg példát talál a hétköznapiakban. Mondhatok magának egyet: hárman

dolgoztunk a Sparkassénél, hasonló munkakörben. Megmondták, hogy meg akarják szüntetni ezt a fiókot. Mind a hárman ugyanazt csináltuk. Az egyik nekem azt mondta, hogy ha arról lesz szó, hogy egy munkahelyért kell harcolnunk egymás között, akkor ő minden eszközzel harcolni fog. Ezt így megmonda. [...] Ma szerintem nem is kívánatos az a rendszer szempontjából, hogy a munkahelyen vagy bárhol valódi közösségek alakuljanak. Egy bizonyos szint alatt nem is akarják, hogy az emberek között olyan sok kapcsolat legyen.” (Karl, 51.)

Az interjúrészlet találóan összefoglalja azt, amit a németek többsége elmondott. Az új rendszerben a verseny a munkahelyekért és a munkahelyek megtartásáért kiélezettebbé vált, és az egyének közötti harc ellehetetlenítette a munkahelyi kollektívákat. A „könyöklő társadalom” mint kifejezés szinte mindegyik német interjúban szerepelt, ugyanúgy, mint amilyen gyakran beszéltek a „magányos harcosokról” is. A többség arról is őszintén beszélt, hogy az anyagi különbségek új falakat emeltek az emberek közé: azok, akik megengedhették maguknak az egzotikus utazásokat, a wellnesshétvégéket és a szórakozás más, költséges formáit, általában nem tartottak kapcsolatot a náluk szegényebbekkel. (De a munkanélküliek sem szívesen találkoztak náluk sokkal jobb módú, szerencsésebb ismerőseikkel.) Az új egyenlőtlenségek megjelenésével fokozódik az emberek egymástól való félelme, következésképpen a bezárkózásra való hajlam: megjelenik a gyanakvás, hogy a másik elsődleges célja – mind a munkahelyén, mind pedig a privát életben – az, hogy valamilyen előnyhöz jusson, és ezért semmilyen közösködés (ötletek, információk stb. megosztása) „nem kívánatos”, ahogyan Karl fogalmazott. Mivel a bizalmas beszélgetésekben az emberek kiadhatják a gyenge oldalait, vagy előnyhöz juttatják a másikat azáltal, hogy elismerik: segítségre vagy tanácsra szorulnak, egyre kevésbé akarják egymással megosztani a problémáikat. Így lesz az egyes ember „magányos harcos”, aki meg van győződve arról, hogy a boldogulásért folytatott harcában csak magára számíthat. Több interjúban is megemlítették, hogy míg korábban egyáltalán nem volt titok, ki mennyit keres, ma ennek elárulása akár felmondást is vonhat maga után. Így lényegében olyan információból is „titok” lesz, amit egy „normális” társadalomban épp olyan nehezen lehetne a cég érdekével magyarázni, mint amilyen nevetséges volt a SED¹⁷ azon igyekezete, hogy legalábbis a nyilvánosság előtt elfojtsa minden kritikai megnyilvánulást.

A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése is sértette a munkások önértékét. Valamennyi interjúalany úgy nyilatkozott, hogy a „létező szocia-

¹⁷ A keletnémet kommunista párt.

lizmus” idején nagyobb volt az egyenlőség; legalábbis nem volt akkora társadalmi távolság az értelmiség, a fehérgalléros alkalmazottak és a munkások között, mint az új rendszerben. Ez a sérelem (tudniillik hogy a rendszerváltás után megindult egyfajta kasztosodás, és a munkások lejjebb kerültek a társadalmi hierarchiában, mint a szocializmus idején) mind a német, mind pedig a magyar mintában kifejezésre jutott: „Sokkal láthatóbb ma az üzemben a hierarchia, de hát ez világos. Régebben az egyenlőséget hirdették, hogy az emberek tartsanak össze, legyenek közösségekben, és fizikai munkával is lehessen annyit keresni, mint szellemivel. Ma meg azt hirdetik, hogy legyenek minél nagyobb különbségek az emberek között, nem kell az a sok közösködés, csak az számít, hogy mijük van – az én lovam, az én házam, az én borpincém, meg mit tudom én. Mármost maga szerint ebből mi következik? Hát persze hogy óriási különbségek keletkeznek. Mondok egy példát: korábban egy kezdő mérnök annyit keresett, mint mi. Sőt, mi többet, ha túlóráztunk, meg maszekoltunk. Elmentünk az orvosokhoz meg a professzorokhoz, és náluk dolgoztunk. Miért? Mert akkor nem volt olyan cég, aki küldött volna hozzájuk egy szerelőt, ha elromlott valami a lakásukban. És akkor egyáltalán nem számított, hogy neki megvan a doktorátusa vagy az egyeteme, örült, hogy az ember elvállalta a munkát. Ma ez egészen más. Külön kasztot alkotnak ma ezek az emberek, és meg kell mondanom: itt nálunk is egyre több az olyan fiatal mérnök meg menedzser, aki bizony lenézi a munkásokat. Nem is köszön, ha meglát engem munkaruhásan, pedig nálam jóval fiatalabb. Hát az ilyen arroganciát én nagyon nem szeretem. Ezek a különbségek egyáltalán nem léteztek az NDK-ban. Csinálja csak a karrierjét, én nem törődöm vele, de nagyon bosszant, ha az embert így semmibe veszik.” (Jörg, 57.)

A magyar mintában a gyár nehéz helyzete miatt nagyon sokan kétségbe vonták a vezetőik alkalmasságát. Az aránytalanul magas vezetői fizetések külön kritikára, sőt gyakran elkeseredésre adtak okot: „Sokan mondják, hogy régi gondolkodásom van. Hát kérdelem én, itt van ez a mi vezérigazgatónk. Mi köti őt Győrhöz? A fizetésén kívül? Van neki kétéves szerződése, őt ide nem köti semmi. Annak idején azok az emberek tenni akartak az emberekért meg Győrért. A K. úrnak van tizenöt milliója, mert annyi pénze van, hogy nekünk meg kutyafüle hozzá képest, aztán ő neki semmi más nincs, csak hogy gazdásággá tegye a gyárat. Nem az, hogy munkát hozzon, vagy előbbre vigye a dolgokat. Azt mondja, sok a költség. Persze hogy sok. Elavult technikával dolgozunk, harminc éves gépek vannak, hát nem változott itt semmi. Nyugaton ez nem így van. Ott új technológia van. De mi ebből kimaradunk. És azért fogunk

tönkremenni, mert nem tudunk technológiát fejleszteni, mert nincs rá pénzünk, de miből lenne? De azelőtt, mondom, az állam fejlesztési pénzének kétharmadát elvitte, annyit költöttek a Vagongyárra.” (Péter, 49.)

Mindkét esetben azt mondhatjuk, hogy a munkások reagáltak – még-hozzá érzékenyen reagáltak – a társadalmi és az üzemi hierarchia változásaira. Míg korábban a főnökök sokszor szó szerint is egy asztalnál ültek a beosztottaikkal, és foglalkoztak problémáikkal (ami egyébként a feladataik közé tartozott), addig az új rendszerben a vezetők a munkások szerint tudatosan is hangsúlyozni kezdték a távolságot. Ez a lakóhely megválasztására is érvényes: a németek szerint „korábban egy helyen lakott a munkás, a párttitkár meg az üzemvezető”, míg ma a tehetősebb emberek drága lakónegyedekbe költöznek, a régi lakótelepeken meg jó-részt csak a munkanélküliek és a szociálisan hátrányos helyzetűek maradnak, illetve a keletnémet esetben megjelennek a diákok és a bevándorlók. Az új rendszerből sokan hiányolták az emberi közvetlenséget, mondván, hogy régen nem számított olyan sokat a beosztás, az iskolázottság és a fizetések közötti különbség az emberek közötti érintkezésben. Mindkét mintában megjelenik az a felismerés, hogy a nagy társadalmi különbségek óhatatlanul csorbítják a demokráciát. Azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a munkások túlnyomó többsége túlzottnak tekintette az egyenlőtlenségek növekedését a rendszerváltás után, sőt sokan úgy gondolták: a „trend” folytatása a rendszer stabilitását is veszélyezteti.

A tapasztalattól a politikai tudatig

Kutatásom egyik fő kérdése az volt, hogyan befolyásolja a rendszerváltás tapasztalata a társadalmi-politikai tudat alakulását. Mivel itt csak az eredményeket ismertetem, azzal kell kezdenem, hogy a kutatás rácáfolt arra az „ortodox” marxista tételre, amelyet egyébként a munkástörténet-írás is sokáig vezérfonálnak tekintett: vagyis hogy a negatív tapasztalat automatikusan rendszerkritikus gondolkodást generál.¹⁸ A magya-

¹⁸ Thomas Welskopp a „proletariátus elbukott hőstörténetének” nevezi az így kialakított narratívát. Ennek követői egyfajta mechanikus kapcsolatot feltételeztek az objektív osztályhelyzet, az osztálytudat és a politikai cselekvés között. A bővös triász így a következőképpen nézett ki: osztályhelyzet → osztálytudat → politikai akció. A nagy narratívának azt kellett tehát megmutatnia, hogy 1. a munkások osztályhelyzete rosszabbodott; 2. erősödött az osztálytudat, vagyis a munkásokban tudatosult a fokozódó kizsákmányolás; 3. megindult körükben a politikai agitáció és a szervezkedés. (Thomas WELSKOPP: Von der verhinderten Heldengeschichte des Proletariats zur vergleichenden Sozialgeschichte der Arbeiterschaft – Perspektiven der Arbeitergeschichtsschreibung in den 1990er Jahren. 1999 *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und*

rok több negatív tapasztalatot szereztek az új rendszerben, mint a kelet-németek, akik az újraegyesítéssel a nyugatnémet jóléti intézményeket is átvették. A magyar interjúalanyok jó része elvesztette anyagi biztonságát: sokan beszéltek arról, hogy gondot okoz a gyógyszereik megvásárlása, a számlák kifizetése, és egy-egy öreg háztartási gép elromlása is felboríthatja a költségvetésüket. A német mintában megszólaló munkanélküliek is panaszkodtak ugyan anyagi helyzetükre, de mindennapi megélhetési gondokkal senki sem küszködött közülük. Ezek alapján azt várhatnánk, hogy a magyar munkások inkább voltak antikapitalisták, mint a kelet-németek – vagy legalábbis erőteljesebben bírálták az új rendszert, amely többségüknek csalódást okozott (az egykor híres gyár leépülése, a stagnáló vagy csökkenő életszínvonal, a munkahelyi közösségek szétesése és a munkanélküliségtől való félelem, míg a németek csak a két utolsó dimenzióban szereztek negatív tapasztalatokat).

Nem így történt. A magyar esetben megjelent ugyan a kapitalizmus kritikája, de a munkások többsége nem magát a rendszert bírálta, hanem a megvalósítását tekintette elhibázottnak. Számos példát hoztak arra, mit rontottak el a vezetők a vállalaton belül: a legáltalánosabb kifogás az volt, hogy üzleti és nem szakmai szempontok domináltak a vállalat új tulajdonosainál. Ezzel magyarázták az elmaradt fejlesztéseket, bizonyos, a munkások által nyereségesnek tekintett termékek leépítését, a központi gyártelep eladását. A vezetők hozzá nem értésén túl az a magyarázat is felmerült, hogy szándékosan tették tönkre a termelést, hogy el lehessen adni az értékes ingatlanokat. A kutatás során nem tényfeltárássra, hanem a munkások véleményének, attitűdjeinek dokumentálására törekedtem. Érdemes elmondani, hogy mit gondoltak a struktúraváltásról, mert véleményük e tekintetben nagyon rímelt arra, ahogyan magát a rendszerváltást is megítélték. A munkások többsége úgy látta, hogy a gyárban nem volt valódi struktúraváltás: nem modernizálták a termelést, nem hoztak be új termékeket és gépeket, és a munkakörülmények nemhogy javultak volna, hanem inkább romlottak. A törzsgárdához tartozó, idősebb szakmunkások hangulatát jól érzékelteti az alábbi interjúrészlet: „Az én lelkesedésem ott maradt a Don-kanyarban, úgyhogy... ez egy olyan mondás. Mondtam már magának, '89 óta csak a szélhámia folyik itt. Minden évben új variáció, új jövőkép. A vezetők meghallanak

21. *Jahrhundert*, 1993/3.). Természetesen számos empirikus példával igazolható, hogy az osztályhelyzet és a politikai cselekvés között korántsem egyértelmű a kapcsolat. A modern munkástörténészek ezért inkább azt vizsgálják, milyen konfiguráció mellett jön létre az osztálycselekvés; létrejöttét nem tekintik „szükségszerűnek”.

valamit egy konferencián, azonnal ki akarják próbálni, úgyhogy... minden van itt, mindenfajta átszervezések. Nevetséges. Tíz éven belül kétszer ugyanazt az átszervezést megcsinálják, másfél évig erőltetik, utána újra visszaállítják a régi rendszert. Á, nem jó... Semmi nem maradt a régi csoportokból. A mi karbantartó csoportunkat teljesen ellehetetlenítették. Teljesen tönkretették a csoportot, pedig szakmailag egy nagyon jó kis társaság volt. A fiatalokat anyagilag, a többit meg ezekkel az összevissza dobálásokkal. Gyakorlatilag szanaszét szóródtak. Mert akkor szerettem bemenni dolgozni, jó csoport is volt, azokból a fiatal gyerekekből is lett volna valaki. De egyszerűen ellehetetlenítették őket anyagilag. Most meg mind átment az Audiba, ott etetik a gépet az Audinál. A jobbak elmentek... 30–40 ezres nettó fizetésből nem lehet nőszülni. Ennyit fizettek a 25 éves gyerekeknek. Ki merem jelteni, hogy ezelőtt 12–13 évvel reálértékben a fizetések háromszor annyit értek, mint amit most kapok. Akkor így lehetett keresni. A kovácsgyárban a '70-es, '80-as években PLC vezérlésű gépeket hoztak. Kétszer, háromszor annyit meg lehetett keresni az átlaghoz képest, ha meg túlóráztak, többet is. Nem volt ritkaság, hogy mérnökök, technikusok a gépre mentek. Túlóra meg volt. Látástól Mikulásig. Ezt a bizonytalanságot, ha fiatal lennék, egy évig sem bírtam volna. Biztos léptem volna, most már meg teljesen mindegy.” (Sándor, 59.)

A Rába sorsa sok tekintetben befolyásolta a rendszerváltás megítélését. Mielőtt rátérnék a bírálatokra, hangsúlyozom: a művezetők és a városi szakmunkás férfiak nem kívánták vissza a Kádár-korszakot, sőt, általában úgy vélekedtek, hogy elkerülhetetlen volt a régi rendszer összeomlása. Többségük fontos előrelépésnek tekintette a demokratikus berendezkedést, még akkor is, ha senki nem volt elégedett a demokrácia működésével. A Kádár-korszak iránti nosztalgia sokkal erősebb volt a falusiak, és közöttük is elsősorban a nők körében. A munkásnők elsősorban a biztonságot, a kiszámíthatóságot, és sokan persze a munkát hiányolták az új rendszerből. Biztonságon családjuk gyarapodását, anyagi előrejutását értették; általános vélemény volt, hogy a rendszerváltás előtt könnyebben lehetett boldogulni a falvakban, tudtak építkezni, megtakarítani. Az új rendszer nekik és családjuknak főleg bizonytalanságot és küszködést hozott: sokan felélték megtakarításaikat, aggódtak gyermekeik jövőjéért, és úgy látták, hogy kevesebb esélyük van a boldogulásra és a felhalmozásra, mint nekik, a szüleiknek volt annak idején (sőt, sokan egyáltalán nem látták biztosítottnak gyermekeik anyagi helyzetét). Az anyagi egyenlőtlenségek a családon belül is megmutatkoztak. Az egyik interjúalanyom például elmondta, hogy sikeres vállalkozóvá lett lánya

minden kapcsolatot megszakított családjával; munkásfizetéséből ő maga egyedül tartotta el alkoholista férjét, a falusi ház fenntartásában pedig velük lakó fia segített, aki munkásként maga sem keresett sokat. A falusi munkásréteg körében erősen tartotta magát az a hit, hogy jobban éltek régen, mint az új rendszerben; a rendszerváltásból ők csak azt tapasztalták, hogy tönkretette a falut, és elvette tőlük a korábbi anyagi lehetőségeket (városi munka, háztáji, téesz stb.). Közülük sokan nyíltan kimondták: ők bizony szívesen visszamennének a Kádár-rendszerbe, ha lehetne.

Egységesebb a kép a rendszerváltás gazdasági oldalának megítélésében. Itt szeretnék visszatérni arra a gondolatra, hogy a vállalatnál tapasztalt struktúraváltás alapozta meg a rendszerváltásról való elvontabb gondolkodást. A megszólalók döntő többsége – ha összegezni akarom a rendszerváltás-narratívákat – nem a kapitalizmusnak mint rendszernek tulajdonította a negatív tapasztalatokat, hanem annak, hogy Magyarországon nem sikerült ezt az alapjában hatékornynak – a „létező szocializmusnál” mindenképpen hatékonyabbnak – tekintett rendszert a nyugati mintának megfelelően megvalósítani. A Rába-gyár privatizációjáról is nagyon hasonlóak voltak a vélemények: a leépülést, úgymond, az okozta, hogy a vezetők csak a saját érdekeikkel törődtek, „széthordták” a gyárat, ki-privatizálták a legjövedelmezőbb részeket, és a végén olyan tulajdonosok kezébe került a Rába, akik egyáltalán nem törődtek a termeléssel, csak pénzügyi szempontokat tartottak szem előtt (tudniillik minél gyorsabban, minél több pénzt kihúzni a vállalatból, ami a megmaradt ingatlanok eladása révén sikerült is). A munkások azonban nem vetettek fel olyan alternatívát, amely véleményük szerint megmenthette volna a gyárat a hanyatlástól és a termelés csökkentésétől. Említették ugyan a dolgozói tulajdont (a privatizáció során a munkások is kaptak dolgozói részvényeket), de az interjúalanyok később mind eladták részvényeiket.

A rendszerváltásban tehát a megszólalók döntő többsége nem azért csatlódott, mert az visszaállította a kapitalizmust, hanem azért, mert – ahogyan az egyik interjúalany fogalmazott – „itt nem kapitalizmus van, hanem vadkapitalizmus, ami teljesen más dolog”. Miben nyilvánult meg ez a vadkapitalizmus? A munkások – ez nem meglepő – valamennyien a termelőségérát tekintették a legfontosabbnak, és úgy látták, hogy a rendszerváltás alaposan megtépázta a hazai ipart. A Rábához hasonlóan leépültek, vagy még gyakrabban megszűntek a hazai gyárak, az állam nem a hazai termelés felfuttatását, hanem a multinacionális vállalatokat támogatta a betelepülés megkönnyítése, a munkaügyi törvények „lazítása”, adókedvezmények és egyéb juttatások formájában, és általában a magyar ipar védelme elé helyezte a pénzügyi és a kereskedelmi szektor érdekeit.

Holott a munkások szemében csak az ipari termelés hoz létre valódi értéket, a számokkal való „bűvészkedés” hosszú távon nem fog javítani az ország helyzetén. Kevesen bíztak abban, hogy a multinacionális szektorra hosszú távon is lehet majd számítani. Egyrészt a győri tapasztalatok alapján azt mondták, hogy a külföldi cégek sokszor csak azért vásárolták fel a győri üzemeket, hogy leépítsék a termelést és bezárják a vállalatot. Másrészt, mint érveltek, a multinacionális cégek a profit nagy részét kiviszik az országból, ráadásul nem megbízhatóak, mert ha találnak olcsóbb munkaerőt, nyugodt szívvel áthelyezik a termelést, és elbocsátják munkásaikat.

A megszólalók túlnyomó többsége sérelmezte, hogy az állam a rendszerváltás óta semmit nem tesz a magyar iparért; míg a nyugati országok védik a saját iparukat és előtérbe helyezik a munkahelyteremtést, addig a rendszerváltás utáni magyar kormányok könnyű szívvel „kiárusították” Magyarország iparát – pedig éppen a hazai termelés lett volna, úgymond, az értékteremtő kapitalista fejlődés fő letéteményese. Itt a politikai nézet határozta meg, hogy melyik kormány működését tartották nemzeti szempontból sikeresebbnek a munkások. A baloldali szavazók általában azt hangoztatták, hogy az MSZP modernizálni akar, nem úgy, mint a régi állampárt, és ők bíznak az európai felzárkózás programjában. A jobboldali szavazók viszont úgy vélekedtek, hogy a Fidesz-kormány sokkal többet tett a hazai ipar felfuttatásáért, mint a „nemzetidegen” socialisták. Abban azonban mindkét oldal egyetértett, hogy erősebb államra, átgondoltabb és határozottabb gazdasági programra, a magyar ipar és a magyar piacok fokozottabb védelmére és több rendre van szükség. Ezen azt értették, hogy az államnak gátat kellene szabnia a korrupciónak, az ügyeskedésnek és a munka nélküli pénzszerezésnek – mind felső, mind pedig alsó szinten. Ami a felső szintet illeti, sok esetet idéztek a privatizáció történetéből; alsó szinten pedig egyes interjúkban felmerült a roma-kérdés: kritizálták a segélyezési rendszert, és példákat hoztak arra, hogy egyes családok munka nélkül jutnak hozzá ahhoz a pénzhez, amiért nekik keményen meg kell dolgozniuk. Érdekes módon ezt éppen a mintában megszólaló legszegényebb interjúalanyok nehezményezték, ami azt mutatja, hogy a szegények közötti szolidaritás sem mindig egyértelmű. Sokan a munkanélküli-segélyt is ellenezték, hozzátéve, hogy a régi rendszerben bezzeg nem volt ilyen: aki nem dolgozott, azt lecsukták közveszélyes munkakerülésért. Itt megint érdekes ellentmondás, hogy sokan azok közül, akik félték a munkanélküliségtől, úgy nyilatkoztak: ha nem is ilyen drákoian, de fel kellene lépni azok ellen, akik munka nélkül, segélyeken élnek. Több szakmunkás férfi úgy vélekedett: Győrben nincs munkanélküli-

ség, ha valaki akar dolgozni, akkor biztosan talál magának munkát. (A munkásnők mindenesetre nagyon féltek attól, hogy nem tudnak újra elhelyezkedni, ha a gyárban megszűnik a munkahelyük).

Ha a fentiek alapján akarunk válaszolni a bevezetésben feltett kérdésre, akkor azt kell mondanunk: igen, Magyarországon, ha nem is szélsőséges méretekben, de – más lehetőségek híján – etnikai köntösben jelenik meg az osztálytapasztalat. A hazai ipar munkásainak kétféle értelemben is romlott a helyzete: egyrészt mint munkások anyagi és társadalmi megbecsülés dolgában is lejjebb kerültek a ranglétrán (gondoljunk csak a szolgáltatói szféra jobban fizetett, fehérgalléros alkalmazottaira!), másrészt a hazai ipar maga is leértékelődött. A fejlesztés átkerült az Audi-gyár által szimbolizált multinacionális szektor kezébe. A hazai ipar munkásai ráadásul mindezt úgy élik meg, hogy a magyar állam is „elárulta”, vagy legalábbis magára hagyta őket: a multinacionális szektort támogatja, amely e nélkül a támogatás nélkül is meglenne, a hazai ipar viszont menthetetlenül leépül belső támogatás híján – úgy, ahogy az velük is megtörtént. Ezzel kapcsolatban sok interjúban felmerült, kik is húznak hasznot például a Rába szándékos vagy a körülményeknek és a hozzá nem értésnek köszönhető leépüléséből. Nyíltan rasszista kijelentések ritkán hangzottak el ugyan az interjúkban (ne feledjük, itt az a generáció szólt meg, amelyik még azt tanulta: nem „illik” cigányozni, zsidózni, és az interjúhelyzet maga is „visszafoghatta” a szélsőséges véleményeket), de éppen a központi telep eladása kapcsán fogalmazódtak meg rasszista vélemények, amit a következő interjúrészlettel szemléltetek: „A zsidó tőke fosztja ki ezt az országot, ez itt az általános vélemény. Hát én nem vagyok egy nagy nacionalista, de... sokaktól hallhatja itt a gyárban, és engem is kezdenek meggyőzni, mert én is ezt tapasztalom. Hangsúlyozom, nekem semmi bajom a zsidókkal, nem vagyok antiszemita, de... kezdenek meggyőzni engem. Az újságban olvashatja, hogy valami izraeli cég veszi meg itt ezt a telepet és luxusapartman-házakat fognak ide építeni. Hát most gondoljon azokra a munkásokra, akik egész életükben itt dolgoztak, azért a kis keresetért. Engel-csoport? Amikor az itteniek ezt meghallották, mindenki elkezdte szidni a zsidókat. Sokak szerint ez az igazgató is zsidó. Én nem tudom, de itt mindenki azt mondja.” (László, 51.) A példa jól szemlélteti, hogyan nő ki a privatizáció „vadhajtásai-ból” egy „zsidó összeesküvés-elmélet”; a gyárban ugyanis másoktól is hallottam, hogy a vezetők szándékosan tették tönkre a termelést, hogy eladhassák az értékes ingatlant. (Nem ismerem az eladás történetét; az viszont tény, hogy a gyár legendás vezérigazgatója, aki elismerten rengeteget tett a vállalatért, már a „létező szocializmus” idején azt tervezte,

hogyan eladják a központi helyen fekvő telepet, és teljesen kiköltöztetik a gyárat a város szélére.)

A németek politikai gondolkodása két vonatkozásban is különbözött a magyarokétól. Először is sokkal rendszerkritikusabban gondolkodtak, mint a magyar interjúalanyok. Sokan elmondták, hogy csalódtak az új, kapitalista rendszerben: ők – talán éppen a honeckeri elnyomó politika és a diszfunkcionális kommunista propaganda hatására – szocialistábbnak, emberibbnek képzelték a nyugatnémet rendszert (amelyet a keletnémet média annyit szidott), mint a rendszerváltás után megismert kapitalizmust. Ahogyan az egyik interjúalany fogalmazott: akkor fedezte fel az antikapalista kritikát, amikor megtapasztalta a kapitalista rendszer visszásságait. Melyek voltak a legrosszabb tapasztalatok? A németek többségének nem tetszett az új társadalom egoizmusa, a nagy társadalmi és anyagi egyenlőtlenségek megjelenése, az emberektől megkövetelt törtetés és a kíméletlen versenyszellem. Mind a dolgozók, mind pedig a munkanélküliek felhívták a figyelmet az emberi elmagányosodás veszélyeire. Szeretettel emlegették az egykori szocialista közösségeket, és úgy vélték, hogy az egyesült Németországban több közösségi gondolkodásra lenne szükség. Nem a fogyasztás mindenáron való növelését, hanem az életminőség általános javulását tartották szem előtt. Ebbe az életminőségbe a közösségi élet, az emberi kapcsolatok minősége is beletartozott. Említhetem Dora példáját, akinek Hamburgban volt munkája, de baráti kapcsolatai miatt mégis úgy döntött, hogy visszatér Jénába, ahol csak alkalmi, rosszul fizetett munkákat kapott. De a környezettudatosság is idetartozott: az interjúalanyok nagy előrelépésnek tekintették, hogy 1989 óta a zöldtechnikáknak köszönhetően jelentősen kitisztult a város levegője, és csökkent a környezetszennyezés.

Sokan a dolgozók körében is aggasztónak tartották a társadalom kettészakadását. Az interjúkban sokszor előjött a „kétharmados társadalom” (vagyis kétharmad dolgozik, egyharmad pedig tartósan kizorul a munkaerőpiacról). Az interjúalanyok szerint arra van szükség, hogy egyenlőbben osszák szét a munkát, és csökkentsék az emberek között kialakult versenyt a munkahelyekért. Egyöntetűen elítélték a szociáldemokrata kormánynak a jóléti állam megnyirbálására irányuló intézkedéseit, amelyekkel, úgymond, Németország versenyképességét kívánták megjavítani: az interjúalanyok ebben a kérdésben a segélyezettekkel és az „alsó egyharmaddal” vállaltak szolidaritást. Sokan egyenesen megkérdőjelezték, hogy Németország valódi demokratikus állam: szerintük a politikusok annyira elszakadtak a kisemberektől, hogy semmilyen értelemben nem képviselik az érdekeiket.

Ezek a kritikák a magyarok körében is megjelentek; míg azonban ők elsősorban a kapitalizmus „megjavításában” reménykedtek (erősebb állami beavatkozás a gazdaságba, a korrupció csökkentése, a politikai beállítottságtól függően a korrump és „elhasználódott” pártelit lecserélése, vagy új, „nemzeti” kormány), addig a németek többsége magát a kapitalizmust bírálta – illetve egy részük valamiféle szocialista átalakulásban látta a jövő perspektíváját. Magát a Honecker-rezsimet senki nem kívánta vissza; azt azonban sokan elmondták, hogy ők annak idején nem azért mentek ki tüntetni, mert kevesebb, hanem azért, mert több szocializmust akartak. „Az NDK utolsó éveiben már nagy volt az elégedetlenség. Egyre többen éreztük azt, hogy ez így nem mehet tovább, gazdaságilag se... hogy a politikusaink hazudnak nekünk. Azt hittük, meg tudunk mozdítani valamit, elindítunk valami változást... Én nagyon intenzíven éltem át ezt az időszakot, ahogy így visszagondolok, nagyon sok illúzió volt bennünk akkor... Nem, ma már nem mennék ki tüntetni a német egyesítésért, én ezt egész másképp képzeltem annak idején, valahogy úgy, hogy ők is átvesznek tőlünk valamit, ezeket a szociális dolgokat. Azt azért nem gondoltam volna, hogy ennyire brutálisan ránk erőltetik a saját rendszerüket, egyszerűen beolvasztanak bennünket... szóval, nem tudtam elképzelni. Ha megnézi, ma a politikusok még nagyobbakat hazudnak nekünk, mint annak idején az NDK-ban.” (Almut, 48.)

Mivel a németeknél nagyobb tere volt a rendszerkritikának, mint a magyar esetben, az interjúkban szinte alig jelentek meg etnikai színezetű argumentumok. Hozzá kell tennem, ez az interjúhelyzetből is adódhatott. A megszólalók mind tisztában voltak azzal, hogy magyar kutatóval beszélgetnek; feltehetjük, hogy nacionalista németek kis valószínűséggel jelentkeztek volna az interjúra. Ettől függetlenül azonban tény marad: a mintában nem etnicizálódott az osztálytapasztalat, a munkások a kapitalista rendszer működésében látták a negatív tapasztalatok okát, és nem kerestek „idegen” bűnbakokat (például bevándorlók).

A német és a magyar politikai gondolkodás különbségeit több ok magyarázhatja. Én itt kettőt szeretnék kiemelni. Az első a két ország eltérő gazdasági helyzetéből fakad. Németország egyesítésével a keletnémetek betagozódtak az egyik legfejlettebb kapitalista országba; belülről nézve úgy tűnik, hogy a kapitalizmus „megjavítása” csak a rendszer bizonyos fokú meghaladásával érhető el. A magyar esetben – és ezt megerősítik az interjúk – továbbra is példaértékűnek számít a nyugati típusú kapitalista fejlődés: itt az emberek nem a rendszerben csalódnak, hanem abban, hogy a rendszer nem a nyugati mintának megfelelően működik

(vagyis nem produkál olyan ipari fejlődést és életszínvonalat, amivel „felzárkózhatnánk” Nyugat-Európához).

A másik ok, bármilyen furcsa, de a nyilvánosság tere. Németországban létezik egy erős baloldali nyilvánosság: gondolok itt a médiára, a baloldal erős egyetemi jelenlétére és a közösségszervezés egyéb formáira. A magyar esetben a baloldali diskurzus – különösen, ha arról van szó, hogy van-e a kapitalizmusnak alternatívája – bátortalan, vagy olyan marginális fórumokon folyik, ahonnan az interjúalanyok eleve kirekesztődnek. Pedig a kutatás is megerősítette, hogy a nyilvánosságnak erős tudatformáló hatása van: a rendszerváltás óta előszeretettel propagált modernizáció, az Európához való felzárkózás például mélyen benne volt a köztudatban. Az emberek csalódtak a „jó kapitalizmusban” fűződő várakozásokban; ezt a csalódottságot azonban politikai értelemben sokféleképpen ki lehet használni. Jelen tanulmányban egy kutatás eredményeit ismerttettem, és nem kívántam azokat „aktuálpolitizálni”. Amit hangsúlyozni szeretnék, az az, hogy a kapitalista rendszerrel szemben kritikusabb német interjúalanyok kevésbé voltak fogékonyak a nacionalista retorikára és az etikai diskurzusra, mint a magyarok. Ez nézetem szerint nem abból fakad, hogy a magyarok nacionalistábbak, hanem abból, hogy Magyarországon lényegesen kisebb az a baloldali nyilvánosság, amely segítené a rendszerkritikai gondolkodást. Konklúzió helyett részletet közlök az egyik német interjúból, amely nemcsak azt tükrözi, hogy a munkások körében jelen van a rendszerkritikai gondolkodás, hanem azt is, hogy a tapasztalat mellett a nyilvánosság (is) formálja a tudatot: „Most mindenki csak a maga dolgát csinálja, mindig ugyanazt, nem gondolkodik, hogyan lehetne jobban, gyorsabban csinálni, valami kis egyéniséget belevinni. Az emberek ma csak azt csinálják, amit mondanak nekik. Mindenki fél, hogy meddig lesz állása. Ha elveszíti a munkáját, akkor nincs pénze. Ma ezzel tartják sakkban az embereket, és ez működik, jobban, mint az NDK-ban a politikai megfigyelés. Mindenki fél, hogy a társadalom permére kerül. [...] Én csalódtam ebben a kapitalizmusban. A számítógép egyre több embert tesz feleslegessé, pedig a munkanélküliség a legrosszabb dolog a világon. Nagyon sok embert tönkretesz. Ez a fejlődés, ami van, én azt gondolom, hogy ezt sokáig nem bírják fenntartani az emberek. Valahogyan vissza kellene fogni a technikát, hogy a világ meg az emberiség is fenntartható legyen. Fontosabb a gépeknél, hogy az embereknek legyen munkájuk, én azt gondolom.” (Jan, 52.)